

DİLÇİLİK ELMİNƏ DƏYƏRLİ TÖHFƏ

Uzun illər ərzində dilçilik elminin bir çox sahələrinin sistemli şəkildə araşdırılmasına və inkişafına təkan vermişdir. Bu inkişafla bağlı mütəxəssisler və elmi-tədqiqatçılar məşğul olan tədqiqatçıların araşdırımları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur. Məhz buna görə də elmin bütün sahələrində çalışılan tədqiqatçıların normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdırıcıları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan, elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə eks etdirə bilən lügətlərin ana dilində işlənib hazırlanması zərureti yaranmışdır. Bu baxımdan tərtib olunan "İzahlı dilçilik terminleri lügəti"ndə dilçilikdə istifadə olunan terminlər toplanmış və onların ana dilində izah verilmişdir. Terminologiyanın dilin lügət tərkibində xüsusi bir yeri vardır. Terminlər xüsusi elmi anlayışlar sistemidir. Odur ki, hər bir elm terminlər sisteminə malikdir. Müasir dövrde terminologiya həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən hərtərəfli öyrənilir, tədqiqat işləri yazılır, yeni-yeni araşdırımlar aparılır, ədəbi dilin leksik-semantik sistemində tutduğu yer müəyyənləşdirilir və sistemləşdirilir, unifikasiya edilir. Bunu müqabilində de terminləri şərh və izah edən müxtəlif tipli lügətlər meydana gelir. Bu baxımdan birdilli, ikiçilli və çoxdilli terminoloji sözlükler hazırlanır.

Birdilli terminoloji lügətlər bir elm sahəsini əhatə etməklə, orfoqrafik, izahlı xarakterlidir. İkiçilli, çoxdilli terminoloji lügətlər isə tərcümə xarakterli olub bir neçə dilin (rus, ingilis, alman, fransız, türk və s.) terminləri tutusdurulur, qarşılaşdırılaraq uyğunluqları verilir, normativ bir lügət yaranır. Mənanın açılmasında tərcümə, sinonimlik, izahetmə və kalka üsullarından istifadə olunur.

Azərbaycanda da terminologiya xüsusi diqqət mərkəzində olmuş, lügətlərin meydana gəlməsi sahəsində müəyyən işlər görülmüş və görülməkdədir. Hazırda dilimizdə elmin eksər sahələrində işlədirən terminlər sistemləşdirilərək lügətlər tərtib edilmişdir.

1922-ci ildə Mərkəzi İcraiyə Komitəsinin nəzdində

yaradılan, 1952-ci ildə isə yenidən təşkil edilən və Azərbaycan EA-nın Rəyasət Heyəti yanında işini davam etdirən Terminologiya Komitəsinin (hazırda Azərbaycan Nazirlər Kabinetini yanında) fəaliyyəti nəticəsində indiyə qədər 300-dən artıq izahlı, birdilli və çoxdilli terminoloji lügət nəşr olunmuşdur.

Bu lügətlər içərisində dilçilik elmine dair çap olunmuş sözlükler də diqqəti da-ha çox cəlb edir. Belə lügətlərdən biri **Terminologiya Komitəsinin sədr müavini, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sayalı Sadıqovanın rəhbərliyi ilə yenice işiq üzü görmüş "İzahlı dilçilik terminləri lügəti"**dir (2018). Lügət həcmindən görə nəşr olunan sözlüklərdən çox fərqlənir. Lügətdə 8500-dən bir qədər artıq termin toplanmış və izah olunmuşdur ki, bunlar da müasir dil, dil tarixi, dialektologiya, əslubiyat, nitq mədəniyyəti, onomastika, müqayisəli və tətbiqi dilçiliklə bağlıdır.

Lügətin baş redaktörələri akademiklər Isa Həbibbəyli və Möhsün Nağısəyoludur. Elmi redaktoru professor Sayalı Sadıqovadır. Tərtibçilər: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşları: S.Sadıqova, N.Hüseynova, I.Abdullayeva, S.Novruzova və Ş.Həsənlı-Qəribovadır.

Qeyd edək ki, bu fundamental lügətin ərsəyə gəlməsinə qədər Azərbaycanda bir neçə dilçilik terminlərinə aid sözlük nəşr edilmişdir. Bunlardan ilk lügət 1939-cu ildə D.Quliyev tərəfindən tərtib olunan "Rusca-azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lügəti"dir. Lügət Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir. Sözlük tərcümə xarakterli olmaqla, orta məktəb programı səviyyəsində hazırlanmışdır.

"Dilçilik terminləri lügəti" adlı ikinci sözlük 1957-ci ildə nəşr olunmuşdur. Lügət ilk sözlükdə onunla fərqlənir ki, orada artıq dilçilik terminləri yenidən nəzərdən keçirilmiş, əlavələr edilərək terminlərin sayı artırılmışdır. Lügət o zaman Azərbaycan EA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsində müzakirə olunaraq təsdiq edilmişdir. Tərtibçilər: R.Rüstəmov, M.Şirəliyev və C.Əfəndiyevdir. Lügətdə köhnəlmış əreb və fars sözü-ləri üstünlük təşkil etdiyinə

göre müasir dilimizin tələb-lərinə cavab vermir.

Ə.Fərəcov tərəfindən tərtib edilmiş "Müxtəsər dilçilik lügəti" 1960-ci ildə nəşr olunmuşdur. Müəllif sonralar onu təkmilləşdirərək 1969-cu ildə "İzahlı dilçilik lügəti" adı altında nəşr etdirmişdir. Lügətdə 400-e yaxın termin daxil edilmişdir ki, onlar da orta məktəb şagirdləri və ali məktəb tələbələri, müəllimləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Adından da məlumdur ki, bu ilk izahlı qisa lügət olmuş və dildə yaranmış terminlər tam şəkildə əksini tapmamışdır.

O vaxtdan bəri Azərbaycan dilçiliyi daha sürelə inkişaf etməyə başlamış, dilimizdə yeni-yeni söz və terminlər yaranmış və ya alınmaların sayı artmışdır. Odur ki, yeni dilçilik terminləri sistəmləşdirilməli, normativ bir lügət hazırlanmalıdır. Bütün bunlar nəzərə alınaraq 1989-cu ildə bir qədər geniş həcmde "İzahlı dilçilik terminləri" adlı sorğu lügəti hazırlanıb nəşr edilmişdir.

Lügət normativlik prinsipi əsasında yazılmışdır. Sözlük hazırlanarkən ali və orta məktəb dərsliklərində, dərs vəsaitlərində işlənərək sabitləşmiş terminlər əsas götürülmüşdür.

Müasir dövr lügətlərindən biri də 2006-ci ildə nəşr olunan "Dilçilik ensiklopediyası" adlanır. İki cildlik ensiklopedik lügət professor F.Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə hazırlanıb. Lügət sözlükleri 5 dildə - rus, alman, ingilis, fransız və Azərbaycan dillərində verilmişdir. Izahlı isə Azərbaycan dilindədir. Misallar müvafiq dillərdən gətirilmişdir. Bəzən şərh olunan məsələ ilə bağlı başqa dillərin də misallarına müraciət olunmuşdur.

Lakin dilçilik elminin geniş tədqiqi ilə bağlı (ədəbiyyatlarda həmin sahədəki vəziyyəti əks etdirən) yeni terminlər və sözlər dinamik inkişafdadır. Dinamik inkişafla bağlı, bu sahədə müasir biliklər əsasında formalşmış terminlər daima yaranır. Bütün bunlarla yanaşı, hazırda dilçiliyin sahələri genişlənmiş və çoxlu tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Bunu nəticəsində bu sahədə yeni terminlər yaranmışdır. Müxtəlif dilçilik məktəblərinin və cəreyanların yaranması, ən geniş yayılmış terminlərin dilə getirilərək fərqli mənalarda işlədilməsi və s. daha böyük, akademik dilçi-

lik terminləri lügətinin hazırlanmasını tələb edirdi. Bu terminləri toplamaq, yeni lügətlər hazırlamaq zamanın tələbidir. Uzun çalışmalar dan sonra ərsəyə gələn bu lügətin özündə əvvəlkilər-dən əsaslı fərqi ondan ibarətdir ki, dilçiliyin bütün sahələri ilə bağlı terminlər toplanmış və onların mənası, mahiyyəti ətraflı izah edilmişdir. Məhz bu cəhətlər əsas götürülərək, müasir tələblər nəzərə alınaraq belə bir lügət - yeni fundamental "İzahlı dilçilik terminləri lügəti" (Bakı, Elm, 2018) ərsəyə geldi. 912 səhifədən ibarət lügət sözlüyü, öz izahı və tərtibi prinsipləri ilə indiyə qədər çap olunan lügətlərdən çox fərqlənir. Lügət həm sözlüğünə görə, həm geniş tutumlu şərhinə görə, həm də normativliyinə görə diqqəti cəlb edir.

Lügətdə həm milli dilimizə məxsus, həm də alınma söz və terminlər öz əksini tapır. 1989-cu ildə çap olunmuş "İzahlı dilçilik terminləri" lügətində 700-dən bir qədər artıq dominant söz olduğunu halda, bu lügətdə isə 1500-dən artıq dominant söz vardır. Fərqli göz qabağındadır. Söz-termin birləşmələrində də fərq çoxdur. Bu lügətdə, həmçinin izah və şərhlər də ətraflı verilmişdir. Məsələn, nümunə üçün deyək ki, "aqlütinativ dillər" termin-söz birləşməsi ilk lügətdə birləşmənin bir mənası verildiyi halda, yeni nəşr olunan lügətdə bu termin daha geniş mənada şərh edilmişdir. Belə ki, aqlütinativ dillərin özünəməxsus xüsusiyyətləri altı maddədə tam şəkildə izah edilmişdir.

Lügətin tərtibində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

1. Lügətdə bütün baş terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir.

2. Terminlərin izahı Azərbaycan dilində məqalələr şəklində verilmişdir.

3. Terminlərin izahı Azərbaycan dilində konkret və dəqiq verilmişdir.

4. Müxtəlif mənalalar verilən zaman onlar arasında nöqtəli vergül qoyulur.

Lügətin hazırlanmasında son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, monoqrafiyalar dan, ali məktəb dərsliklərin dən istifadə edilmişdir. Təqdim olunan termin və anlayışların məqalələr şəklində verilməsində əlifba prinsipi əsas götürülmüşdür. Belə yanaşma terminlərin Azə-

SAYALI SADIQOVA, NƏTƏVƏN HÜSEYNÖVA,
IRADİ ABDULLAYEVA, SVETLANA NOVRUZOVA,
ŞƏHİNƏM HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA

İZAHLI
DİLÇİLİK
TERMINLƏRİ
LÜGƏTİ